

Problémák a mongol igeragozás történetében

Morfológiai, hangtani, sőt helyesírási kérdéseket, és ezek összefüggéseit kell tisztáznunk ahhoz, hogy a mongol igeragozás történetét megírhassuk. Sokszor pedig dogmává merevedett értelmezésekkel is szembe kell szállnunk. Ugyanakkor az eddigieknél nagyobb érdeklődéssel kell fordulnunk az egyes mai mongol nyelvjárások, nyelvek igeragozásának története felé. Ilyen gondolatok jegyében próbálok ez alkalommal hozzászólni a mongol igeragozás története néhány kérdéséhez.

1. Introduction to Mongolian Comparative Studies (Helsinki 1955) c. művében POPPE a következőket mondja: „In Monguor there is a special imperative form in *-sā* . . . which has developed from a form with the suffix **-suyai*, i.e., with the secondary element **-γai*.” (Id. mű, § 198.)

„Only few Mongolian languages have the optative form with the ancient suffix **-su*. Most languages have forms which go back to the suffix **-su* augmented by the secondary element **-γai*.”

This augmented suffix is *-sā* > **-suyai* in Kalmuck. In Buriat this suffix is *-hā* . . .” (Uo., § 199.)

Ezt a tételét POPPE műve egy másik helyén megismétli: „The primary optative suffix was **-su* in CM (= Common Mongolian. — BESE) . . .

The augmented optative suffix is **-suyai*. This has been generalized in Written Mongolian and is the only optative suffix in Classical Written Mongolian. The suffix **-suyai* occurs in Mong. (*-sā*), Bur. (*-hā* . . .), and in Kalmuck (*-sā*) . . .” (Uo., § 203.)

Részletesen idéztem POPPÉT, hogy világossá tegyem elgondolását, amely lényegében RAMSTEDT-től (Über die Konjugation des Khalkha-Mongolischen. Helsingfors 1903. p. 70—71.) származik. POPPE szerint tehát a mai kalmük *-sā*, monguor *-sā*, burját *-hā* (> **-sā*) felszólító formákat régi mongol *-suyai*/*-sügei*-ből kell levezetni.

Én azt hiszem, hogy itt POPPE néhány körülményt figyelmen kívül hagyott.

Mindenképpen figyelmen kívül hagyta POPPE a közép-mongol, illetőleg klasszikus írott mongol *-tuyai*/*-tügei* '3. személyű optativus' tanúságát. Ez a *-tU.GAi* ugyanis a *-sU.GAi*-al azonos módon tagolható. Például a közép-mongolban vagy a klasszikus írott mongolban. A *-tU.GAi* első, *-tU* szelete a *-sU* '1. személyű optativus'-hoz hasonlóan a közép-mongolban vagy a klasszikus írott mongol nyelvjárásában ugyan önállóan nem fordul elő, de önálló morféma státuszát a *-sU* és *-sU.GAi* formákkal való szembenállás, illetőleg a mai mongol *-tu.*, és dahur *-ta*/*-te*/*-to* nyelvjárási formák analógiája igazolja.

Viszont a *-tU.GAi* második szelete azonos a *-sU.GAi .GAi* szeletével. Ezt a *.GAi*-t POPPE „secondary element”-nek nevezi, és én most egyelőre meg is elégszem ezzel. Ilyenformán a közép-mongolban, illetőleg a klasszikus írott mongolban a *-sU.GAi* '1. személyű optativus' és a *-tU.GAi* '3. személyű optativus' párhuzamos formák. (Vö. BESE, Megjegyzések a közép-mongol kor ige-ragozásáról: NyK LXXI (1969), 147.)

Nagyon elgondolkoztató, hogy ebből a közép-mongol *-tU.GAi*-ből egyetlen mai nyelvjárásban sem lett valamiféle **-tā/-tē*, vagy **-tā*, ahogyan azt POPPE *-sU.GAi* > *-sā, -sā, -hā* magyarázata nyomán párhuzamosan a *-tU.GAi*-nál is elvárhatnánk. Ezzel szemben a közép-mongol *-tU.GAi* mai nyelvjárásai megfelelői a következők: dahur *-tχai/-tχei/-tχoi*, kalmük *-tχā/-tχē*, ordosz *-tugi/-tügi*.

A POPPE által képviselt nézet ellen szól még az is, hogy nincs adatunk arra, miszerint egy szóvégi *-CVCVi* foném sorból a kérdéses mai nyelvjárásokban *-C \bar{V}* fejlődhetett volna. Ezzel szemben szóvégi hosszú magánhangzók a mai nyelvjárásokban diftongusokból kifejlődhettek. Ezért úgy vélem, hogy a mai nyelvjárásai *-sā, -sā, -hā* formák közép-mongol *-sU.GAi*-ra nem, hanem csak megelőző **-sAi* diftongusra vezethetők vissza. Ez a diftongusos *-sAi* jól ismert „vulgáris” forma a klasszikus írott mongol (XVII—XX. sz.) késői periódusából, illetőleg az írott ojrátból (XVII. sz.).

Ennek a *-sAi*-nak nincs előzménye a közép-mongolban, de talán a klasszikus írott mongol nyelvjárásában sem. Ezért arra is lehet gondolni, hogy a közép-mongol kor írott nyelve alapját képező, és talán a klasszikus írott mongol nyelvjárásának is megfelelő *-sU.GAi* a mai mongol nyelvjárásokban nem folytatódott. A mai nyelvjárások *-sā, -sā, -hā* formáinak előzményeül csak *-sAi* tehető fel. Ez azt jelenti, hogy itt bizonyos, egyelőre nehezen magyarázható reláció átcsoportosulásokkal kell számolnunk, amelyeket a mai mongol nyelvjárások „megjelenése” idézett elő, többek között a mongol ige-ragozás történetében is.

2. Az irodalmi burját első személyű felszólító *-hū/-hū* nem kategorikus felszólítást, óhajtást fejez ki valamilyen jövőben végrehajtandó cselekvésre.

Ez a felszólító alak szinte valamennyi mai burját nyelvjárásból jól ismert. Előfordul a horiban, a barguzinban, az alarban, az ehirit-bulagatban *-h \bar{U}* , a tünhében *- \bar{U}* alakban, sőt az eredetileg nem burját típusba tartozó congolban és hamnigánban is *-s \bar{U}* alakban. Ezen felül a burját *-h \bar{U}* -nak megfelelő *-s \bar{U}* előfordul az ojrát csoportba tartozó dörbötben (Északnyugat-Mongólia). A burját *-h \bar{U}* -nak és társainak ez a földrajzi megoszlása a mai mongol nyelvjárások atlaszán rendkívül érdekes, és sokféle kutatás tárgyát képezheti. Azonban itt most bennünket a felvethető problémáknak csak egyik sajátos oldala foglalkoztat.

RUDNYEV, POPPE és SZANZSEJEV történetileg alig méltatják figyelemre ezt a burját felszólító alakot. Egy sommás azonosítással is megelégednek. E szerint a burját *-h \bar{U}* mongol *-s \bar{U}* ~ *-sU.GAi*-ra megy vissza.¹ Ennek az azonosításnak az egyik alapja az, hogy a burját *h* a legtöbbször korábbi összmongol *s*-nek felel meg, következésképpen a *-h \bar{U}* korábbi **-s \bar{U}* -nak. Ahogyan azt a nem

¹ Vö. RUDNYEV, Hori-burjatszkij govor. Vüpuszk I. Petrograd 1913—14. ff 140; N. N. POPPE, Alarszkij govor. Csaszt' I. M.-L. 1930. ff 102; G. D. SZANZSEJEV, Szravnyitel'naja grammatika mongol'szkij jazükov. Glagol. Moszkva 1963. 107—108.

burját congolban, hannigánban és dörbötben is láttuk. RUDNYEVÉK azonosítását valószínűsíti még a burját $-h\bar{U}$, illetőleg régi mongol $-sU$ és $-sU.GAi$ jelenségeiben mutatkozó nagyfokú egyezés is. Azonban a burját $-h\bar{U}$ -nak ezt az azonosítását a $-h\bar{U}$ hosszú \bar{U} magánhangzója kétségesse teszi. Ugyanis $-sU$ vagy $-sU.GAi$ -ből hosszú magánhangzós $-h\bar{U}$ mongol nyelvtörténeti ismereteink alapján aligha származhatott.

Az még kérdéses, hogy a burját $-h\bar{U}$ középmongol kori $*-sU.i$ -ből származott volna. Ilyenkor ugyanis inkább a diftongus i eleme erősödött meg. Vö. például burját $-gti$ 'benedictivus' > mong. $-GtUi$.

Ez a burját $-h\bar{U}$ „vulgáris” írott mongol $-sAi$ -ra sem vezethető vissza: $-sAi$ -ből — mint láttuk — mai nyelvjárási $-s\bar{a}$, $-s\bar{a}$, $-h\bar{a}$ lett.

Még arra lehetne gondolni, hogy itt mong. $-sU$ '1. személyű optativus' a jelentéssel párhuzamosan emfatikus hosszúságot fejlesztett ki. De ez nem valószínű.

Én a következő magyarázatot tartom lehetségesnek:

Valóban számolni kell a burját $-h\bar{U}$ -ban középmongol és klasszikus írott mongol $-sU$ 'optativus' jelenlétével. Mindenképpen ez volt az első összetevő. És ehhez az első összetevőhöz kapcsolódhatott — a mongol nyelvi agglutináció törvényének megfelelően — a második összetevő. Ez a második összetevő pedig — felfogásom szerint — csak a középmongol $-GU$ 'futuri potentialis' időjel lehetett.

Ez a $-GU$ tulajdonképpen a $-KU$ 'futuri potentialis' specializálódott változata, és a középmongolban igen gyakori. Ez a $-GU$ változat a második összetevője a középmongol $-JU.GU$ 'praeteritum imperfecti' összetett időjelnek is. A $-KU/-GU$ -val azonos még a $kü/gü$ 'igazán, bizony' partikula is, amelyik egyéb funkciói mellett, időjelek mögött módosítja az igei mondatot (pl.: *Jadaran-ača Mulqalqu irebei gü* 'A Dzsadarának közül Mulkalku jött meg'. Mong. titkos tört. § 122.) (A $-KU/-GU$ problémájáról l. BESE, 1969: 149.)

A jelentések nem mondanak ellent egy ilyen értelmezésnek. A középmongol $-sU$ 'első személyű optativus' tulajdonképpen módjel. A $-GU$ 'futuri potentialis' potenciális komponense — a $kü/gü$ 'igazán, bizony' partikulának megfelelően — pedig bizonyos értelemben nyomatékosíthatta a $-sU$ optativus-i jelentését. Így válhatott lehetővé e két elem társulása. Ugyanakkor — mint láttuk — a burját $-h\bar{U}$ a középmongol $-sU$ jelentéséből megőrizte az első személyre, és a nem kategorikus felszólításra, óhajtásra való utalást.

Ilyenformán a burját $-h\bar{U}$ eredetileg középmongol $-sU$ 'optativus' és $-GU$ 'futuri potentialis' összege lenne. A mai burját formáig vezető út pedig a következőképpen rajzolható meg: $*-sU.GU > *-sU.'U > *-s\bar{U} > -h\bar{U}$. A változások fonetikai oldalát tekintve mongolisztikai szempontból szabályosnak mondható az intervokalikus $-g$ -t tartalmazó kétszótagok hosszú magánhangzóvá való átalakulása. Másrészt a burját előzményéül feltett $*-s\bar{U}$ a congolban és hannigánban, illetőleg a dörbötben ma is létező alak. A mongol $s >$ burját h változás pedig szintén szabályszerű.

A burját $-h\bar{U}$ előzményéül feltett $*-sU.GU$ egyébként jól megfelel a középmongol nyelvallapotnak, amelynek igeragozásában igen sok az összetett morféma (vö. BESE, 1969: 153).

Igaz, hogy a burját $-h\bar{U}$ -nak megfelelő $*-sU.GU$ sem a középmongol, sem a klasszikus mongol írásbeliségben nem fordul elő, azonban ez még nem zárja ki annak lehetőségét, hogy — mint egy archaikus burját nyelvjárási alak — ne keletkezhetett volna a középmongol korban. Gondolni lehet ugyanis

arra, hogy a középmongol korszak, illetőleg a klasszikus mongol kor írásbelisége kulisszái mögött különböző — az írásbeliségből hiányzó — nyelvjárási alakok is létezhettek.

3. A régi mongol *-γsan/-gsen* 'nomen perfecti' a mai mongol nyelvjárásokban zömmel *-G* nélkül jelenik meg. RAMSTEDT azt mondja, hogy a mai halha *-sAn* „durch regelrechte phonetische Verschiebung aus einem alt-mongolischen **-gsan* entstanden ist”. (Vö. RAMSTEDT, Über die Konjugation des Khalkha-Mongolischen. Helsinki 1903. 88.)

POPPE (Introduction, §224.) nem nyilatkozik ebben a kérdésben. SZANZSEJEV feltevése szerint a régi mongol *-GsAn* 'nomen perfecti' *-G* + *sAn* összege. Itt *-G*. valamilyen módon *-Gčĕn* 'nomen actoris' és *-GtUn* 'benedictivus' *-G*. összetevőjével lehet azonos. Ez a *-G*. pedig mong. *-G* igéből képzett névszóképzőnek (pl. *biči-* 'ir': *biči.g* 'levél' stb.) felelhet meg. (Vö. SZANZSEJEV, 1963: 137—138.) A *-G*. eltűnése, illetőleg hiánya kérdésében SZANZSEJEV sem foglal állást.

RAMSTEDT, és főleg SZANZSEJEV megjegyzéseiből nyilvánvaló, hogy a mong. *-GsAn* 'nomen perfecti' eredetileg morféma-bokor volt. A „sekundár *-n*” (RAMSTEDT) tulajdonképpen *.n* melléknévképzővel azonos (vö. pl. *modu* 'fa': *modu.n* 'fa-'). Szerintem helyes SZANZSEJEV feltevése, és *-G*. a fenti névszóképzővel azonos. A *sA*. szelet pedig denominális nomen képzőszerű időjel lehetett 'perfecti' jelentéssel (erről később).

Helyes SZANZSEJEV-nél a mong. *-Gčĕn* 'nomen actoris'-ra való hivatkozás is (a mong. *-GtUn* 'benedictivus'-ra való hivatkozás már problematikusabb. Vö. BESE, 1969: 147—148.). Itt *-G*. mindenképpen a *-G.sA.n* igéből névszót képező *-G*.-jével azonos. Az *.n* is azonos *-G.sA.n* *.n* melléknév képzőjével. A *-G.čĕ.n.čĕ*. szelele pedig jól ismert névszóképző (vö. pl. *modu* 'fa': *modu.čĕ* 'ács', stb.).

Ilyenformán szerkezetük, illetőleg részben összetevőik után *-G.sA.n* 'nomen perfecti' és *-G.čĕ.n* 'nomen actoris' melléknévi igenév képzésére szolgáló jelek párhuzamos formák.

A kérdés tulajdonképpen az, hogy a régi mongol *-G.sA.n*-ból miért tűnt el — ahogy azt RAMSTEDT feltételezi — a *-G*. elem a mai mongol nyelvjárások túlnyomó többségében? Továbbá, ha ez a *-G*. szabályszerűen tűnt el a *-G.sA.n*-ból, akkor miért nem tűnt el ugyancsak szabályszerűen a mai mongol *-qsōn*-ból, illetőleg a mong. *-G.čĕ.n* mai megfelelőiből?

Ami a mong. *-G.čĕ.n*-t illeti, a fenti kérdés elhárítható olyanformán, hogy a *-G.čĕ.n* *-G*. összetevője (azaz a *-G* deverbális nomen képző!) szükségszerűen maradt meg. Ugyanis a *.čĕ* 'nomen actoris' a mai nyelvjárásokban mindmáig megőrizte önálló denominális nomen jellegét. Ennélfogva az előtte megjelenő *-G*. szükségszerűen meg kellett, hogy őrizze deverbális nomen jellegét. Különben pl. halha *sonso.g.čĕ* 'hallgató': *sonso-* 'hallgat vmit' típusú képzések nem jöhetnének létre, mivel a halhában **sonso.čĕ* képtelenség. Ezzel — úgy gondolom — bizonyítást nyert a *-G* deverbális nomen képző szerepe a *-G.čĕ.n*-ben, és közvetve talán a *-G.sA.n*-ban is. Azonban, szemben a *-G.čĕ.n* *.čĕ* összetevőjével, a *-G.sA.n* *sA* eleme másféle minőségű lehetett. — Innen nézve a kérdés, lehetséges a *-G.sA.n* és *-G.čĕ.n* párhuzamos formák „divergens” fejlődés.

De ezzel még mindig nem kaptunk választ a kérdésre, hogy vajon a *-G*. eltűnése a mong. *-G.sA.n*-ból a mai nyelvjárásokban fonetikailag olyan magától értetődő szabályszerűség-e vagy sem? Úgy gondolom, hogy erre a kérdésre tulajdonképpen egyszerű a felelet: ilyenfajta fonetikai változásokra aligha található példa. A *-G*. eltűnése a *C_{expl.} C_{spir.} Vn* típusú fonéma-szekvenciá-

ból — különösen a khalkhában, ojrátban és burjátban — szó végén fonetikailag egyáltalán nem olyan szabályszerű jelenség, ahogyan azt RAMSTEDT nyomán bárki feltételezhetné. Egyébként is *-G.sA.n*-ből nem egyszerűen egy mássalhangzó tűnt el, hanem egy morféma, egy képző esett volna ki. Ezért RAMSTEDT magyarázata a *-G.* kiesésére a *-G.sA.n*-ből aligha kielégítő.

Úgy látszik, hogy RAMSTEDT más lehetőséggel nem számolt. Pedig gondolni lehet arra is, hogy azokban a mai nyelvjárásokban, amelyekben régi mongol *-G.sA.n*-nak *-sA(n)*, illetve *-hAn* a megfelelője, a *-G.* deverbális nomen képző a **.sA.n* 'perfecti' előtt eredetileg sem volt ott. Figyelembe kell venni ugyanis azt, hogy a középmongol, illetőleg a klasszikus írott mongol *-G.sA.n* morféma-bokor szintaktikailag kizárólag melléknévi igenév képzésére szolgált. Ezért is lehetett párhuzamosa *-G.či.n*-nek. Ezzel szemben mai nyelvjárási *-sA.n* általában ambivalens morféma: időjelként is, melléknévi igenév képzőjeként is szerepelhet. Ezen okból *-G.sA.n* 'nomen perfecti' valóságos nyelvjárási képződmény lehetett a középmongolban, és talán a klasszikus írott mongol nyelvjárásában.

A *-G.či.n* 'nomen actoris' és a *-G.sA.n* 'nomen perfecti' párhuzamossága a *.sA.* képző számára nagyon fontos még a jelentés síkján. Ugyanis a mong. *-G.či.n* 'nomen actoris' melléknévi igenév „képzőben” jelentésstanilag *či* 'nomen actoris' denominális nomen képző az uralkodó elem. Hasonlóképpen a mong. *-G.sA.n* 'nomen perfecti' melléknévi igenév képzőben — mint morféma-bokorban — is csak *.sA.* 'perfecti' jelentése lehet az uralkodó. A mong. *.sA.* 'perfecti' jelentését a *-G.sA.n*-ban pedig minden mai nyelvjárási *-sA(n)*, *-hAn* 'perfecti' egyértelműen igazolja. Ezért jogunk van a középmongol korra, és talán a klasszikus írott mongol nyelvjárására is *.sA.* 'perfecti' képzőt feltenni. Ez a *.sA.* 'perfecti' az írásos emlékekben kizárólag régi mongol *-G.sA.n* 'nomen perfecti' jelentésű morféma-bokorban *-G.* deverbális nomen képző mögött jelent meg, ezért a középmongolban denominális nomen képzőnek tekinthető. Azonban ilyenformán e kor emlékei rejtve hagyták a *.sA.(n)* 'perfecti' egy másik fontos tulajdonságát. Azt a tulajdonságát, hogy igető mögött közvetlenül is képes volt megjelenni. A mai nyelvjárásokban a mong. *.sA.(n)* 'perfecti' időjelnek ez a tulajdonsága is jól megmutatkozik.

A mong. *.sA.(n)* 'perfecti'nek az a tulajdonsága, hogy deverbális nomen képző, illetőleg igető mögött közvetlenül megjelenehetett a középmongolból jól magyarázható (vö. BESE, 1969: 153).

A régi mongol *-γsan/-gsen* 'nomen perfecti' könnyen el nem dönthető problémája kapcsán ismertetett állásfoglalásomat röviden a következőképpen foglalhatnám össze: Szinte bizonyos, hogy a középmongol *-qsan/-ksen* írott forma korabeli *-GsAn* kiejtésnek felelt meg. Ezt a középmongol kiejtést őrzi a mai mongol *-qsōn*. A többi mai nyelvjárásban *-sA(n)*, illetőleg *-hAn* fordul elő *-G* nélkül. A fent elmondottak alapján úgy gondolom, hogy RAMSTEDT idézett magyarázatával szemben ezeknek a mai nyelvjárási alakoknak az előzményeül nem kell mindenáron középmongol *-GsAn*-t feltennünk. Ugyanis sok minden mutat még arra, hogy a mai nyelvjárások előzményei eltértek attól a nyelvjárástól, amelyen a középmongol kor preklasszikusnak nevezett írásbelisége, helyesírása kialakult.

Ilyenformán az sem bizonyos, hogy a klasszikus írott mongol *-γsan/-gsen*, illetőleg írott ojrát *-qsan/-gsen* kiejtése *-GsAn* volt *-G*-vel. Ezek a preklasszikus mongolból örökölt helyesírás formák is lehettek.

BESE LAJOS

Some problems of the history of Mongolian conjugation

1. In modern Mongolian there is a special imperative form with the suffixes: $-s\bar{a}$, $-s\bar{a}$, $-h\bar{a}$. Contrary to Poppe, I state that these contemporary forms of Mongolian dialects cannot be explained by tracing them back to an earlier $-sAi$, and not to Mo. $-sU.GAi$. This $-sAi$ has no antecedents either in Middle Mongolian or in the dialect of the Classical Written Mongolian, and $-sU.GAi$ did not survive in the contemporary dialects. This is illustrative of certain re-groupings of relations which were caused by the „appearance” of modern Mongolian dialects in the history of Mongolian conjugation.

2. According to RUDNEV, POPPE and SANŽEEV, Buriat $-h\bar{U}$ hortative particle is derived from Mo. $-sU \sim -sU.GAi$. To my mind, Buriat $-h\bar{U}$ may be considered as the aggregate of originally Middle Mongolian $-sU$ 'optative' and $-GU$ 'futuri potential'. (This might have developed this way: $*-s\bar{U}.GU > *-s\bar{U}.U > *-s\bar{U} > -h\bar{U}$.) All these are consistent with the Middle Mongolian stage of the language and with the Classical Written Mongolian in the conjugation of which many compound forms may be found.

3. It is almost certain that the pronunciation of the Middle Mongolian written form $-qsan/-ksen$ 'nomen perfecti' corresponded with that of $GsAn$ of that period. This Middle Mongolian pronunciation has been preserved by the contemporary Mogol $-qs\bar{on}$. In the rest of the contemporary dialects $-sA(n)$, and $-hAn$ occur without $-G$. Contrary to RAMSTEDT's explanation, I am inclined to think that on the basis of what has been stated, we should not necessarily assume a Middle Mongolian $*-GsAn$ as the antecedents of the contemporary dialectal forms. Instead we may suppose a $*-sAn$. It may be assumed that the antecedents of contemporary dialects differ from that dialect which served as a basis for the development of the preclassical written literature of the Middle Mongolian period.

LAJOS BESE